

A marginális helyzetek „megélése” és újratermelődése a sarkadi térségben

Nagy Erika

Bevezető

Beluszky Pál munkásságának egyik központi kérdésköre a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek okainak és újratermelődésük történeti gyökereinek kutatása. Művei a kritikai irányultságú (elméleti háttérű) kutatásokat végző geográfusok számára több szempontból is inspirálók, jelen tanulmány bevezetőjében azonban ezek közül csak kettőt emelnék ki, amelyekhez alábbi érveléssel kapcsolodom.

1. A történettudomány és a társadalomföldrajz „határvidékén” mozgó kutatásai során újra és újra fölvetette az egyenlőtlenségekre fókuszáló tudományos diskurzusokban használt fogalmak – fejlődés, leszakadás/periferizálódás, modernizáció – újragondolásának szükségességét, hangsúlyozva ezek társadalmi (történeti) kontextusának fontosságát (Beluszky 2001). A fejlődés/fejlettség normatív, szakpolitikákban és fősodorbeli diskurzusokban használatos definícióitól elszakadva vizsgálta az életkörülmények, a napi gyakorlatok szerepét a térbeli egyenlőtlenségek újratermelődésében a „létező szocializmus” társadalmi viszonyai között – megvilágítva a fenti kategóriák viszonylagosságát (Beluszky 1976, 1981). Ez kiindulópontot jelentett számomra is a kapitalizmus viszonyai között újratermelődő egyenlőtlenségek megértéséhez a lokális terekhez kötődő társadalmi gyakorlatokon és percepciókon keresztül. Saját koncepciómban azonban az életkörülmények fontos összetevői – a jövedelem és a materiális javak elérhetősége mellett – a biztonság (gazdasági és fizikai értelemben) és a társadalmi beágyazottság (családhoz, közösséghez tartozás) is, amelyek hiánya a globális kapitalizmus társadalmi viszonyai között marginalizálódáshoz vezet (Beluszky 1981; Wacquant 2012).

2. A térbeli egyenlőtlenségeket Beluszky az államszocializmus központi elosztásra épülő logikájába ágyazottan, kritikai módon értelmezi; azonban míg ezeket részben a településhálózat sajátosságaihoz köti, én az alábbiakban az állami újraelosztás hierarchikus-centralizált szerveződését (magát az államot) tekintem a társadalmi-térbeli különbségek egyik „termelőjének” (Jessop 2010; Brenner et al. 2010; Bockman 2012).

Jelen tanulmány Beluszky Pál leszakadó térségekre fókuszáló munkásságához, elsősorban a Közép-Tiszavidékről és a Berettyó–Körösvidékről szóló, először 1981-ben publikált művéhez kapcsolódik (Beluszky 1981). Nem volt célom a kutatás szisztematikus továbbvitele,

sokkal inkább azoknak az összekapcsolódó és egymást erősítő makrotársadalmi és lokális folyamatoknak a megragadása, amelyek a rendszerváltozás után (is) újrateremték egyes vidéki térségek és az ott élők marginális helyzetét. Az empirikus eredmények a *Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés* (TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069; témavezető: Szirmai Viktória) című projekthez kötődő, a sarkadi kistérségben végzett terepmunkára épülnek. E tanulmány koncepciójának kialakítása és az eredmények újragondolása azonban kapcsolódik ahhoz a most folyó OTKA-kutatáshoz is (*Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban*, OTKA/109296, témavezető: Timár Judit), amelynek fókuszában az állam szerepváltozásai és azok egyenlőtlenségeket erősítő következményei állnak.

Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy az elmúlt két és fél évtizedben kibontakozó kelet-európai kapitalizmusok társadalmi viszonyai által létrehozott társadalmi-térbeli marginális helyzeteket milyen módon élük meg és termelik újra az érintett térségben élő-működő szereplők napi gyakorlataikban – közelebb jutva annak megértéséhez, hogy a marginalizáció különböző földrajzi léptékekhez kötődő mechanizmusai hogyan kapcsolódnak össze a lokális terekben.

Életkörülmények és térbeli egyenlőtlenségek – koncepcionális keretek

A kelet-európai átmenet, illetve a térség országainak európai-globális munkamegosztásba történő bekapcsolódása a társadalmi-térbeli polarizáció irányába hatott a térségben. Az átmenet válságidőszaka után meginduló növekedés forrása elsősorban a termelékenység növekedése volt, ám ez csak azoknak a háztartásoknak a helyzetében eredményezett javulást, amelyek aktív korú tagjai el tudtak helyezkedni (Kornai 2006; Szivós–Tóth 2013). Ezek a folyamatok térben erősen szelektívek voltak, már a rendszerváltozástól kezdődően felerősítve a főváros–vidék, falu–város dichotómiákat, illetve a regionális egyenlőtlenségeket (Ehrlich et al. 2012; Lang 2015). A piac által „termelt” egyenlőtlenségeket erősítették az állam szerepváltozásai, amelyek az adópolitika és a munkapiaci szabályozások révén, illetve a kollektív fogyasztás rendszereinek leépítésével a háztartások fogyasztását – a lakosság életkörülményeit – a munkapiaci folyamatoktól, végső soron a tőke térbeli logikájától tette függővé (Szalai 2006).

A fenti folyamatok eredményeként az európai gazdasági tér keleti periferiáján – különösen a balti országokban, továbbá Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában – már a 2000-es évek elején polarizálódott a társadalom a háztartások anyagi életkörülményei és pénzügyi helyzete mentén (Ward 2009). A 2008–2011 közötti válság hosszabb távú strukturális következményei közvetlenül (tőke kivonással) és közvetve is (a megszorításokkal, a közszféra további zsugorításával, a tőke számára nyújtott újabb kedvezményekkel) mélyítették a már fennálló társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket (Barta et al. 2008; Harvey 2010; Kovács 2010). A két válság, valamint a helyi gazdaság és társadalom eróziója eredményeképpen átformálódtak a lokális terekhez kötődő társadalmi gyakorlatok, amelyek egyszerre tükrözik és alakítják a társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatait (Stenning et al. 2011; Nagy et al. 2015; Váradi 2015; Virág 2015).

A kelet-közép-európai társadalmi-térbeli polarizációt erősítő makrotársadalmi folyamatokat a *kritikai politikai gazdaságtani áramlat* a kapitalizmus társadalmi (hatalmi) viszonyaiból, azok térbeli logikájából kiindulva magyarázza. A tőkeáramlás által „termelt” egyenlőtlenségeket a kollektív fogyasztás rendszereinek működtetésével az államnak kellene mérsékelnie (Castells 1977; Stroper–Scott 1992; Harvey 1999), tehát az állami újraelosztás változó elvei és társadalmi szerepe, a közszféra zsugorodása, továbbá a térnek a tőkeakkumuláció színtereként (eszközeként) történő értelmezése a fejlesztéspolitikákban a poszt-szocialista társadalmakban (is) az egyenlőtlenségeket termelő mechanizmusokat erősítette (Smith 1996).

A fenti érvelés posztkolonialista és feminista áramlatban gyökerező bírálati – részben éppen a poszt-szocialista átmenet tanulságaiból kiindulva – a gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottságára, sokszínűségére, az egyenlőtlenségeket „termelő” társadalmi gyakorlatokra irányították a figyelmet (Smith 2004; Stenning–Hörschelmann 2008; Jessop–Osterlync 2008). Ebben a megközelítésben a lokális terekhez kötődő társadalmi (intézményi, háztartási, egyéni) gyakorlatok, az azokat alakító szereplők közötti viszonyrendszerek feltárásával, mindezek „megélt” valóságként történő megragadásával tárhatók fel a globális és nemzetgazdasági léptékekhez kötődő, egyenlőtlenségeket erősítő folyamatok, döntések hatásai, éppen úgy, mint a helyi közösségek peremhelyzeteket újratermelő belső struktúrái, függőségi viszonyai (Váradi 2005; Kovács 2008; Massey 2008; Murdoch–Marsden 2013).

Az elszegényedő térségekben élők romló életkörülményeit (mint a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek manifesztációját) alakító társadalmi folyamatokat akkor érthetjük meg teljes mélységükben, ha egyszerre vizsgáljuk azokat a makrogazdasági folyamatokba ágyazottan, a különböző léptékekhez kötődő intézményi gyakorlatok feltárásával és a leszakadó vidéki tereinkben élők stratégiáin, a helyi szereplők viszonyain keresztül. Ezért az alábbiakban az elszegényedő térségekben élők életkörülményeire és az azokat alakító, lokális terekhez kötődő (ám annak határait átlépő) társadalmi gyakorlatokra fókuszálok.

Vizsgálatom ennek megfelelően kvantitatív és kvalitatív módszerek kombinációjára épült, és Beluszky korábbi kutatásaihoz hasonlóan a térségi centrum és a környező települések együttesen alkották a vizsgálódás kereteit. A városban és a környező falvakban élők életkörülményeinek változását, ennek szubjektív észlelését kérdőívekkel mértem fel. A központi településen, Sarkadon 100 háztartásból, hét környező faluban (Biharugra, Kötegyán, Újszalonta/Sarkadkeresztúr, Geszt, Körösnagyharsány, Mezőgyán) 50-50 háztartásból történt adatgyűjtés 2014-ben, a települések demográfiai sajátosságait figyelembe vevő véletlen séta módszerrel. A térségi szereplők közötti viszonyokat vállalkozók, intézményvezetők, civil szervezetek körében végzett helyi szakértői interjúkkal térképeztem fel, s ezeken keresztül, illetve a területi statisztikai adatok segítségével igyekeztem megragadni a marginalizációs folyamatok okait és mozgatórugóit a kutatás során.

Életkörülmények és a „megélt” marginalitás a sarkadi térségben

A 2014-ben zajlott kérdőíves felmérés tanúsága szerint a sarkadi térségben élők életkörülményeik romlását és a mindennapi életükre jellemző, növekvő bizonytalanságot implicit módon a kapitalizmus társadalmi viszonyaival, annak egyenlőtlenségeket, társadalmi-térbeli

marginalizációt újratermelő logikájával hozzák összefüggésbe.¹ Az itt élők életkörülményeik legfontosabb, ugyanakkor legproblematisabb dimenziójának jövedelmük szintjét és kiszámíthatóságát (88%), másodsorban a munkalehetőségek hiányát (70%) tartják.² Ezt magyarázza egyrészt, hogy rendszeres, főállásból származó jövedelemmel csak a válaszolók harmada rendelkezik; másrészt az, hogy nagy részük nagyon szerény jövedelemből él. A válaszolók 42%-a szerint megélhetési gondjaik napi-heti szinten újratermelőnek (a rezsikifizetése is állandó problémát jelent) a rendszeres jövedelem alacsony szintje vagy annak hiánya miatt. A háztartások mintegy 30%-a kölcsön nélkül megélni sem tud, ők vagy a vagyionukat élük fel (zálogházba viszik ingóságukat), vagy uzsorásra szorulnak (30%), esetleg a rokonokra számíthatnak (20%).

Az alacsony jövedelmek részint azzal magyarázhatók, hogy a térségben élők nagy része (71,5%-a) fizikai munkát végez – vagy végzett nyugdíjba vonulása vagy munkapiacról történő kiszorulása előtt –, amely nem igényel(t) előképzettséget, legfeljebb betanítást. Ugyanakkor az állandó munkahellyel rendelkezők aránya alacsony (34%), s utóbbiaknak csak 13,5%-a dolgozik/dolgozott a piaci szférában, ami a probléma újratermelődének strukturális okaira is utal. A megkérdezettek kétharmada volt már munkanélküli, s a felmérés idején csak 58 főnek volt határozatlan idejű szerződése. Többségük elbocsátásoktól tart, nem bíznak a térségi gazdasági szereplőkben. Saját munkapiaci helyzetüket a megkérdezettek kifejezetten bizonytalannak érzik, amiben az európai és globális munkapiaci folyamatok és a térség periférikus helyzete tükröződik. Kiszolgáltatottságukat erősíti, hogy a háztartások töredéke (kevesebb mint 10%-a) rendelkezik valamilyen megtakarítással, s egyharmaduk jelentős adósságot halmozott fel.

A felmérés és a szakértői interjúk tanúsága szerint Sarkadon folytonosan újratermelődik a szegénység, de a statisztikák szerint a „jobb” és a „rosszabb” helyzetű falvakban is. A szegénység fogalmát eltérő módon határozzák meg az itt élők, annak függvényében, hogy ők maguk hol élnek és milyen a társadalmi státusuk, ami hatással van az intézményi gyakorlatokra (szociális ellátás, közmunka) is. A „legrosszabb helyzetű”, „reménytelen”, a „mindent feladók” csoportjába sorolták a helyi polgármesterek azokat, akik hosszú ideje munkanélküliek (vagy ez a helyzet folytonosan újratermelődik számukra), s mindez bizonytalan, alacsony jövedelmekkel, egészségügyi (mentális) problémákkal és a társadalmi kapcsolatok megszakadásával/kirekesztődéssel jár együtt. A mélyszegénység és az ebbe a csoportba történő lecsúszás romákat és nem romákat egyaránt érint, s az egészségi állapot is fontos kockázati tényező az elszegényedés szempontjából (Sarkad, Sarkadkeresztúr).

A szegények egy bővülő, intézményi ellátáson kívül rekedő csoportja anyagi és/vagy személyi függő viszonyba kerül a helyi alvilág kulcsszereplőivel (uzsorakölcsönök, szervezett bűnözés). Az interjúpartnerek többsége elkülöníti a fenti csoporttól azokat, akik szegénységben élnek, de van valamilyen jövedelmük, még ha nagyon alacsony is (szociális vagy munkanélküli segély; közmunka; alkalmi munka). Ők „küzdenek a lecsúszás ellen”, s többnyire őket favorizálják a közmunkaprogramokban is (ami újabb függőség forrása). A szegénység által érintettek és/vagy veszélyeztetettek között említették a gyermeküket

¹ A marginalizáció az itt használt értelmezésben egyszerre jelenti a peremre szorulást a tőkeáramlásokban és a (politikai) hatalomnélküliséget, ideértve a kizáródást a társadalmi normákat meghatározó diskurzusokból és az újraelosztást alakító alkufolyamatokból (bővebben lásd: Nagy et al. 2015).

² E két dimenziót a válaszolók (N = 398) ekkora hányada értékelte nagyon fontosnak a tízpontos skálán (10 pont).

egyedül nevelőket, a minimálnyugdíjból, illetve a rokkantnyugdíjból élőket (*nem* általában az egészségügyi problémákkal küzdőket), a szakképesítéssel nem rendelkezőket – így a romák túlnyomó részét.

A térségben élők életkörülményeit ingó és ingatlan vagyonuk alakítja. Ez utóbbi meghatározó elemei a lakóingatlanok, a hozzájuk tartozó porták/tertek, illetve a termőföld. A lakóingatlanok használati és csereértéke között óriási a szakadék, amit azok érzékelnek, akik elköltöznének, illetve vannak mélyebb gazdasági ismereteik (pl. a vállalkozók). Ebben a piaci szegmensben rendkívül gyenge a forgalom, az árak nyomottak.³ Ez lokálisan – Sarkadon is, de a falvakban különösen – az eladhatatlan/lakatlan ingatlanok, így környezeti kockázat formájában is jelentkezik (összeomló házak, elgazosodó kertek); a vállalkozók számára a jelzáloghitel fedezetének hiányaként, a munkát (máshol) keresők számára mobilitást gátló tényezőként. Az itt élők számára ugyanakkor stabilitást is jelent saját lakóingatlanuk: a válaszolók 75%-a a megélhetéshez szükséges zöldséget, gyümölcsöt természet, 61%-uk haszonállatot tart; a válság óta mind többen kényszerülnek erre.

Az utóbbi évek térségi szennyvízprogramja ugyan javította az életkörülményeket, de az ingatlanpiaci folyamatokban a fejlesztések hatása kevésbé látható. A térségben élők többsége számára alapvetően az jelent problémát, hogy a meglévő infrastruktúra biztosította körülményeket ki tudják használni – általánossá vált a visszatérés a hagyományos fűtési módszerekhez a gáz helyett, a válaszolók 42%-a jelezte, hogy gondjai vannak a rezi kifizetésével és a válaszolók 17%-a halmozott fel díjhátralékot. Ugyanakkor jelen vannak – különösen a külterületen, illetve Sarkad peremén – azok a területek, ahol a kényelem alapvető elemei (folyó víz, vízőblítéses vécé, meleg víz) is hiányoznak. Sarkadi interjúpartnereim jelezték, hogy elsősorban a helyi romák közül több (sokgyermekes) család rendkívül rossz körülmények között él, fűtés, alapvető bútorok és konyhafelszerelés nélkül, s itt a gyermekek fizikai-szellemi fejlődése is veszélyeztetett. Rossz körülmények között él a nyugdíjasok egy része is. Ők elsősorban egészségi állapotuk miatt nem tudják „rendben tartani” környezetüket; helyzetük alapvetően attól függ, hogy a helyi önkormányzat milyen színvonalú szociális ellátó hálózatot (házi segítők) tud fenntartani. Mindez kevésbé tükröződik a települések statisztikailag kimutatható jó vagy rossz helyzetében, s a központi állam visszavonulása miatt egyre inkább a lokális (személyi) feltételek (a polgármester szociális érzékenysége, szervezőképessége, a nem kormányzati szociális szolgáltatók aktivitása) függvénye.

A másik fontos ingatlanvagyon-elem, a termőföld sokak számára egyrészt jövedelmet (bérbeadás), másrészt „vész tartalékot” jelent (adósságtörlesztés; gyermekek taníttatása; az elköltözéshez szükséges tőke előteremtése eladással) a rendszerváltozás óta folyamatosan leértékelődő lakóingatlan-vagyon mellett. Tehát míg a társadalmi reprodukció elsődleges színtere, a lakóhely a térség munkaerőpiacával együtt leértékelődött, a termőföld-vagyon – jórészt az uniós agrárpolitika mechanizmusai miatt – értéke növekedett, ami az itt élők helyi javak fölötti ellenőrzésének visszaszorulásával (földeladásokkal) járt.

A sarkadi térség lakosai marginalizált helyzetüket fogyasztóként is megélik. Többségük a megélhetéshez szükséges legfontosabb materiális javakra és szolgáltatásokra korlátozza vásárlásait (pl. banki szolgáltatásokat a lakosság negyede egyáltalán nem vesz igénybe). A háztartások 88%-a helyben szerzi be a napi cikkeket, ami sokkal inkább az alacsony jövedelmekből következő immobilitással, nem pedig a helyben elérhető szolgáltatások színvonalával

³ Megállapításaimat a KSH Ingatlan adattár című adatbázisára alapoztam.

és árával magyarázható: a legtöbb faluban kifejezetten szűkös és relatíve drága az elérhető alapvető cikkek köre. A mobilabbak a szolgáltatásokat és a tartós cikkeket a térségi centrumnak tekinthető Sarkadon és Méhkeréken, illetve Szeghalmon és Gyulán szerzik be.

A falusi népesség a kulturális szolgáltatások és a közösségi élet hiányzó intézményi-térbeli keretei miatt is leértékelődik fogyasztóként. Helyben többnyire csak a könyvtár érhető el, színházba, moziba, szórakozóhelyekre, rendezvényekre, sportlétesítményekbe nagyon kevesen jutnak el (a felmérés szerint a térségben élők 4%-a). Ezek költségeit csak néhány tucat térségbeli család tudja megfizetni, holott a szabadidő értelmes eltöltését a felmérésben részt vevők 40%-a fontosnak tartja. Peremhelyzetüket a tömegközlekedés „racionális” szervezése is újratermeli (pl. az esti/éjszakai járatok hiánya). Mindez alig-alig ellensúlyozható néhány helybeli/térségbeli értelmiségi és egy-egy helyi civil szervezet munkájával, amelyek működése többnyire a helyi önkormányzati vezetőkől függ – tehát a kulturális fogyasztásban jelentkező deficit kezelése lokálisan szelektív folyamat.

A térségben élők közérzetét, stratégiáit, napi gyakorlatait meghatározó probléma a biztonság: a kérdőíves felmérésben szereplők 76%-a a legmagasabb pontértékeket rendelte hozzá (a 10-es skálán 8-9, illetve 10 pontot). A biztonságot azonban a többség saját anyagi helyzetével – a megélhetéssel, a tervezhető jövedelmekkel, munkapiaci helyzetével – kapcsolja össze. Emellett sokak számára egészségi állapotuk és etnikai hovatartozásuk is bizonytalanság forrása. A nehéz helyzetbe kerülők alapvetően a család/rokonság segítségére számíthatnak (74%), esetleg a család/barátok támogatására (5%). A válaszolók ötöde azonban úgy érzi, senki sem segítene rajta, ha bajba kerülne.

A biztonságérzet fontos elemei a „közállapotok”. A rossz közbiztonság a társadalmi marginalizáció egyik fontos dimenziójához, a helyi közösségek meggyengüléséhez vezet. A biztonság kérdését eltérően ítélik meg a felmérésben szereplő lakosok, illetve az illetékes intézmények (önkormányzatok, rendőrség) vezetői. A lakosság véleménye erősen megoszlik: a válaszolók egy része (25–35%-a) kirekeszti mindennapjaiból („nem tudja” vagy nem tartja problémának) a drogfogyasztást, a szervezett bűnözést, a prostitúciót, s 60%-uk szerint nincsenek komoly etnikai konfliktusok sem településén. Ugyanakkor a válaszolók ötöde (elsősorban az iskolázottak, illetve a 60 évnél fiatalabbak) az első három problémát kifejezetten súlyosnak tartja, s 30%-uk etnikai problémákkal is szembesül mindennapi tereiben, elsősorban a jelentős roma közösségekkel rendelkező településeken (Sarkadon, Geszten). A válaszolók fele ugyanakkor komoly veszélyben érzi anyagi javait, kétharmaduk szerint pedig az alkoholizmus súlyos gond környezetükben.

A szakértői interjúk szerint a vagyoni elleni bűncselekmények és (bár jóval kevesebben említik) a szervezett bűnözés a legsúlyosabb problémák. Utóbbi alapvetően Sarkadot sújtja, ahol a helyi (büntetett előéletű) „erős emberek” a legszegényebb (nagyraoszt roma) családokat tartják függő helyzetben; 100–200 fő közé teszik az érintettek számát a városban és környékén. Bár a kisebb településeken van visszatartó ereje a személyes kapcsolatoknak, a helyi közösség íratlan szabályainak, a vizsgált falvakban egyre komolyabb gond a drogfogyasztás, s megjelentek a helyi terjesztők is, ami alkalmanként nyílt konfliktusok forrása. A rendőrségi vezetők ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy statisztikák szerint csökken a bűncselekmények száma, és a „nagyvárosi” bűnözésnek itt nincs tere – mivel „itt szegények az emberek, sokat nem lehet lopni, kemény drogokra sincs pénz” –, implicit módon elfogadva, hogy maga a szegénység teszi láthatatlanná a legsúlyosabb társadalmi problémákat.

A marginális helyzeteket újratermelő mechanizmusok és a helyi társadalmi gyakorlatokhoz kötődő értelmezésük

A sarkadi térségben élők mindennapi életük, életkörülményeik deficitjeit elsősorban a kedvezőtlen helyi-térségi folyamatokkal hozzák összefüggésbe, amelyeket a válság föl-erősített – illetve saját élethelyzetükkel magyarázzák problémáikat (egészségügyi állapot; családi gondok). Ugyanakkor interjúim során felszínre kerültek a rendszerváltozáshoz kötődő traumák mint a térség leszakadását erősítő fordulópontok, amelyek lényegében az átmenet időszakában zajló eredeti tőkefelhalmozás mechanizmusaihoz kötődtek (Pickles–Smith 2005; Harvey 2010). Ez a folyamat a tulajdonviszonyok átalakításához (privatizáció, a kárpótlás, általában véve a piac intézményesülése révén) és gazdasági liberalizációhoz vezetett (a helyi gazdasági kapcsolatok meggyengülése miatti piacvesztés), ami hosszabb távon a térségi javak leértékelődését eredményezte. Emellett tetten érhető az állam tőkefelhalmozást („növekedést”) segítő-szolgáló szerepének következményei a közszféra zsugorodásában, a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket mérsékelő szerepének visszahúzódsában, valamint az adópolitikák jövedelmi különbségeket mélyítő hatásaiban (Kornai 2005; Szivós–Tóth 2013).

Az adatok és a szakértői interjúk tanúsága szerint a vizsgált térség egésze (valamennyi település) gazdasági bázisának eróziója alapvetően a nemzetgazdaság európai, illetve globális tőkeáramlásokban elfoglalt helyzetére – végső soron az egyenlőtlen térbeli fejlődés logikájára (Smith 1996) – vezethető vissza. A helyi foglalkoztatási lehetőségek és a szolgáltatások körének szűkülése több faluban már a rendszerváltozás előtt elkezdődött, legtöbbször a termelőszövetkezetek, illetve állami gazdaságok összevonásával, ami általában az első lökést adta a helyi szakértelmiség elvándorlásához. Mindez a peremhelyzetek újratermelődsének Beluszky Pál által is hangsúlyozott útfüggőségére utal (Beluszky 1981). Ahol a helyi szövetkezeti központ megmaradt, ott az 1990-es évek elejéig a foglalkoztatás mellett a kiegészítő jövedelem (a „tisztos megélhetés”) is biztosítva volt a helybeliek számára. A rendszerváltozás előtti időszakot a tudás- és kapcsolati tőke, illetve az ingó és ingatlanvagyonok felhalmozásával társították interjúpartnereim, a rendszerváltozás utáni éveket ezzel szemben mindezek eróziójának megindulásával mind a háztartások, mind a helyi közösségek szintjén.

„A tsz megszűnéséig ott dolgoztak vagy ötszázan, most a helyi mezőgazdasági vállalkozók jó, ha öten főt foglalkoztatnak rendszeresen.” (kötegyáni agrárvállalkozó) „A munkahelyek eltűnésével megjelent a szegénység, és aki szegény, az elveszti az önbizalmát és a képességet arra, hogy új dolgokba kezdjen. A munkahelyekkel nemcsak a jövedelmek, hanem a követhető minták is eltűntek. Elbutul a helyi társadalom, nincsenek közösségi események, hiányoznak ehhez azok is, akik megszervezzék, és hiányoznak a megfelelő helyek is.” (helyi önkormányzati tisztviselő)

A térség gazdasági átalakulásában töréspontot jelentett a sarkadi cukorgyár bezárása (1998), amelynek közvetlen hatása a több száz fő elbocsátásában, a gyárhoz kötődő társadalmi kapcsolatok megszakadásában, a helyi értelmiség elvándorlásában s mindezek következményeként a helyi közösség lassú szétesésében nyilvánult meg (1–2. ábra).

1. ábra

A cukorgyár átadóállomása, a csőd óta használaton kívül

A szerző felvétele

2. ábra

A cukorgyár területén kialakított ipari park bejárata

A szerző felvétele

A vizsgált terület jelenlegi, leszakadó-marginalizálódó gazdasági helyzetét a statisztikai adatok és a helyi gazdasági szereplők véleménye is tükrözi. A térségben gyenge a vállalkozási aktivitás, de ennél is nagyobb probléma a tőkeerős, jelentős fejlesztésekre képes, komoly foglalkoztatók, az integráló szereplők hiánya. Az itteni ipari, logisztikai és egyéb szolgáltató vállalkozások méretük, az értéktermelési hálózatokban betöltött, függő helyzetük és a bővítéshez és az innovációkhoz szükséges tőkebevonás nehézségei miatt nem tölthetik be ezt a szerepet. Növekedésüket – s ezzel a térséggazdasági szerkezetváltását – több negatív hatótényező is gátolja. Közülük a legfontosabbak az alábbiak.

1. A jelzalog alapjául szolgáló ingatlanoknak a rendszerváltozás utáni leértékelődése, továbbá a bankok hitelezési tevékenységének szigorítása és visszaszorulása a 2008–2011-es válság időszakában, ami egyértelműen a térség marginális helyzetét erősítette. A központi állam szabályozó-ellenőrző szerepének erősödése – különösen a takarékszövetkezetek tevékenységének újraszabályozása (a hitelezés szigorítása) és a szervezeti keretek átalakítása – is a tőkeforrások centralizálása, a térség leszakadása irányába hatott, követve a válságra adott válaszok általános, társadalmi-térbeli polarizációt erősítő modelljét (Harvey 2010; Hudson–Hadjimichalis 2014). A térségi vállalkozások tőkebevonását akadályozza ugyanakkor a hitelválsághoz (és annak állami kezeléséhez) kapcsolódó bizalmatlanság, ami likvid tartalékok képzésére, lassúbb építkezésre ösztönzi őket.

2. A fejlesztésekhez szükséges tudásnak, információnak és kapcsolati tőkének is híján vannak a helyi kkv-k: belső kapacitásaik korlátozottak, a térségi szolgáltatók többsége pedig a vállalkozók szerint nem nyújt megfelelő minőségű szolgáltatást. Ezért úgy gondolják, ők sokkal kiszolgáltatottabbak a globális és nemzeti szabályozási környezet változásainak és – többnyire formalizált („arm’s length” típusú) – üzleti kapcsolatrendszereiknek, mint a hasonló profilú és méretű, nagyvárosi régiókban működő szervezetek. Ezt erősíti kívül maradásuk a személyes kapcsolatrendszereken (amelyeket elengedhetetlennek tartanak a pályázati rendszerben és az állami bürokráciában történő „sikeres lavírozáshoz”, az érdekvérvényesítésben) és periférikus közlekedési helyzetük is.

3. A helyi/térségi erőforrások közül a munkaerő, illetve ennek alacsony ára rendkívül fontos tényező a térségbeli vállalkozások számára. A térségi munkapiac azonban sok szempontból deficitese: akut hiány van szakképzett munkaerőből valamennyi ágazatban a vállalkozások jelzései szerint, miközben a térségi munkaügyi hivatal velük egyeztetve szervez képzéseket, a megkérdezett aktív korúak pedig elégedettek saját tudásukkal. Mindez az állami oktatási és szakképzési politika deficitjét jelzi; a térségi képző intézmények hiánya, az oktatás romló színvonala is hozzájárul a térségben élők munkapiaci szelekciójához, többségük marginalizációjához (Velkey 2014). Ezt erősítik a térségi vállalkozók válasza is: a személyes kapcsolatrendszereken/csatornákon keresztül történő munkaerő-toborzás, a közmunkaprogram „tesztüzemként” történő kiaknázása (a legjobban dolgozó közmunkások foglalkoztatása hétvégén a mezőgazdasági üzemekben). Ez egyes csoportokat „bent tart” a munkapiac fehér és szürke zónájában (azok határán), alacsony bérezésük azonban számukra is csak a túléléshez elegendő; míg mások a „reménytelen”, „rendszeres munkára képtelen” kategóriában ragadnak. Eredményként erősödik a képzetlenek kifelé irányuló ingázása, s ez – a diplomások és szakképzettek mellett – ennek a csoportnak az elvándorlását is előrevetíti.

4. A térségi gazdasági szereplők konfliktusainak nagyobb része az állam és intézményei működéséhez kötődik. Miközben a térségi intézmények tisztviselői kivétel nélkül az állam gazdaságfejlesztő és foglalkoztató szerepének „elengedhetetlenségét” hangsúlyozták, a térségi vállalkozások viszont inkább kevesebb és hatékonyabb államot szeretnének, amely *„nem telepszik rá a piacra”*. A konfliktusok legfontosabb dimenziói a fejlesztéspolitikai deficit, amelyek számukra főleg a közlekedési viszonyok romlásában (hidak és közutak romló állapotában) jelentkeznek, az oktatás-szakképzés újratermelődő problémái, a centralizált fejlesztéspolitika, amelytől már nem is várják, hogy a térségi ágazati szereplők érdekeit szolgálja, mivel *„meg sem kérdezik bennünket, csak megint eldöntik a fejünk fölött”*. Működésüket akadályozza a bürokratikus igazgatási rendszer (ideértve az ágazati politikákat és azok intézményeit is) és egészében véve az állandóan változó, kiszámíthatatlan intézményi-szabályozási környezet, amelyhez alkalmazkodni önmagában sok erőforrást emészt fel, aminek a kisvállalkozások különösen híján vannak. Emellett az államot a piaci „körbetartozások” kulcsszereplőjének tekintik, s az így „életben tartott” mechanizmusok hatásait egy leszakadó térségben különösen romboló hatásúnak tartják.

A sarkadi térség gazdasági szereplőinek többsége az *agrárágazat szervezeti átalakítását* tekinti a piaci integráció és a függőség mérséklése lehetséges eszközének a térség egésze számára. A térségi központú társas vállalkozások ötóde, az egyéni vállalkozások túlnyomó része a szektorban működik. Jelenleg azonban az ágazatban nincs jelentős térségi feldolgozó kapacitás, s a rendszerváltozás óta lezajlott szerkezeti és szervezeti átalakulás eredményeként erősen polarizálódott a szereplők köre. Az uniós agrárpolitika ugyan stabilizálta az ágazati jövedelmeket és segítette a forgótőke-bevonást (áthidaló bankhitelek megszerzése), illetve a technikai fejlesztéseket, de nem ösztönzi az innovációt, s a fennálló, egyoldalú termelési struktúra fennmaradását segíti. Ugyanakkor a támogatási rendszerhez kapcsolódó intézményi gyakorlatok új függőségeket is teremtenek: a termelőket segítő háttérintézmények helyi tisztviselőitől és a tágabb térségben „elérhető” szolgáltatóktól (pályázatírás, jogi és adótanácsadás stb.). Az uniós agrárpolitika ezzel – szupranacionális állami szereplőként – az európai gazdasági tér belső egyenlőtlenségeit (a globális értéktermelési hálózatokban és a nemzetállamok közötti politikai vitákban megtestesülő hatalmi viszonyait) termeli újra. Az intézményi gyakorlatok tovább erősítik a térségi szelekciós-koncentrációs folyamatokat is.

Térségi interjúim szerint a napi gyakorlatokat és a stratégiaalkotást meghatározó vállalkozási ismeretek és a tanulási készség, nem pedig a konkrét, gazdálkodáshoz kötődő ismeretek – a támogatási rendszerrel, a piac működésével, a kapcsolatrendszerek kiépítésével és működtetésével kapcsolatos tudás és készségek hiánya vagy megléte – mentén differenciálódik a gazdatársadalom Sarkadon és környékén. Három fontos „törésvonal” rajzolódott ki az agrár-vállalkozók csoportján belül.

1. A kis területen gazdálkodó, túlélésre „berendezkedő” őstermelők és a több száz hektárt művelő, folyamatos fejlesztéseket végző gazdálkodók között.
2. A generációk között (a „negyvenesek” és náluk fiatalabbak „már másképpen gondolkodnak”, mint az idősebb, nyugdíjas korú gazdák, „akik azt csinálják, amit évtizedek óta”, s gondot okoz számukra a támogatási űrlapok pontos kitöltése is).

3. A falvakban élők-gazdálkodók és „a városiak” között (utóbbiak tudják, hogyan jussanak információhoz, s azt is, hogyan használják fel azokat).

A szelektációs-polarizációs folyamatokat ösztönzi, hogy a tőkebevonás lehetőségei egészében éppen úgy korlátozottak, mint a többi ágazati szereplő esetében. Nem meglepő, hogy az ágazati szereplők többsége erősen bizonytalannak érzi helyzetét; a támogatási rendszer bürokratikussága és zavarai akár komoly likviditási válságba taszíthatják őket, a rendszer átalakulására lényegében nincs befolyásuk. Így a helyi gazdaságok jövőjét a térségen, sőt az országhatáron kívüli döntések határozzák meg, s a termőföldben megtestesülő helyi vagyonok ugyancsak külső (nemzeti és uniós szabályozási, globális ingatlanpiaci) folyamatok függvényében értékelődhetnek le vagy fel.

A térségi gazdaság kulcsszereplői közötti konfliktusok újratermelik a foglalkoztatás deficitjeit, ugyanakkor meg is osztják a helyi társadalmakat. Az ellentétek pedig a jelenlegi piaci folyamatok és szabályozási feltételek mellett várhatóan fennmaradnak, sőt, újabbakkal gyarapodhatnak az uniós agrárpolitika várható átalakítása, az alapító vállalkozók generációjának, illetve a gazdatársadalom jelentős részének nyugdíjba vonulása, a képzett munkaerő elvándorlása, a közszolgáltatások minőségének romlása, a földtulajdon szerkezetének átrendeződése miatt.

Újratermelődő peremhelyzetek – néhány következtetés

A sarkadi térség peremhelyzete a rendszerváltozás után évtizedekben részben új mechanizmusok révén termelődött újra. Az itt élők marginalizálódását erősítették azonban azok a tényezők/folyamatok is – a térség természeti adottságai és geopolitikai helyzete, az ezekhez kötődő kedvezőtlen demográfiai folyamatok –, amelyek már jóval korábban leértékelték a térség erőforrásait a különböző modernizációs kísérletek (így a szocialista iparosítás és agrár-átalakítás) kontextusában (Beluszky 1981, 2001). Sarkad és környéke elszegényedése, leszakadása az ország többi régiójától nyilvánvalóan mégsem történelmi „szükségyszerűség”, hanem különböző térbeli léptékekhez, terekhez kötődő stratégiák eredménye – amelyekben a térség alapvetően társadalmi problémák, válsághelyzetek színtere, nem pedig a növekedés forrása. Mindez tetten érhető az utóbbi évtizedek fejlesztéspolitikai diskurzusaiban is, amelyek a lokális társadalom és gazdaság erőzóját állítják középpontba, és *kiaknázható értéként* csupán a természeti környezetet nevezik meg – ami egyébként sokkal inkább lokális (területhasznosítási) konfliktusok, mint a növekedés forrásává vált.

A kizorítás és a függőségek kialakulásának/fenntartásának mechanizmusait tehát egyrészt maga az állam tartja fenn növekedésorientált szakpolitikái révén, másrészt a tőkét centralizáló/egyenlőtlenségeket termelő térbeli logikája (Smith 1996). A piac működése és az állami politikák manifesztációi a térségben a jövedelmek és életkörülmények mentén zajló polarizálódás, a kizáródás a piaci és közösségi szolgáltatásokból s végül sokak számára a társadalmi kapcsolatokból. Mindez azonban nem csupán a makrofolyamatok leképeződése: a forráshiány, a szegénység lokális szinten is megosztja a társadalmat, széthullanak a helyi közösségek, a bizonytalanság, kiszolgáltatottság – a „láthatatlan” piaci folyamatoknak, az állami politikáknak s a nagyon is valóságos helyi hatalmi viszonyoknak – válik mindennapi „megélt” valósággá a térségben élők nagy része számára, meggátolva, hogy saját marginális helyzetükön, életkörülményeiken változtassanak.

Irodalomjegyzék

- Barta Gy. – Czirfusz M. – Kukely Gy. (2008): Újraiparosítás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 22. 4. 1–20. o.
- Beluszky P.: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 2001.
- Beluszky P. (1976): Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – hátrányos helyzetű területek Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, 25. 2–4. 301–312. o.
- Beluszky P. (1981): Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. *Alföldi Tanulmányok*, V. 131–160. o.
- Bockman, J. (2012): A neoliberalizmus politikai projektjei. *Fordulat*, 18. 63–73. o.
- Brenner, N. – Peck, J. – Theodore, N. (2010): Variagated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. *Global Networks*, 10. 2. pp. 182–222.
- Castells, M.: *The Urban Question: A Marxist Approach*. Edward Arnold, London, 1977.
- Ehrlich, K. – Kriszán, A. – Lang, T. (2012): Urban development in Central and Eastern Europe – between peripheralization and centralization? *disP – The Planning Review*, 48. 2. pp. 77–92.
- Harvey, D.: *The Limits to Capital*. Blackwell, Oxford, 1999.
- Harvey, D.: *The enigma of capital and the crises of capitalism*. Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Hudson, R. – Hadjimichalis, C. (2014): Contemporary crisis across Europe and the crisis of regional development theories. *Regional Studies*, 48. 1. pp. 208–218.
- Jessop, B. (2010): The ‘return’ of the national state in the current crisis of the world market. *Capital and Class*, 34. 1. pp. 38–43.
- Jessop, B. – Osterlynck, S. (2008): Cultural political economy: On making the cultural turn without falling into soft economic sociology. *Geoforum*, 39. pp. 1155–1169.
- Kornai J. (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. 12. 907–936. o.
- Kovács K.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. In: Váradi M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben (bevezető tanulmány)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008, 7–28. o.
- Kovács K.: *Vidéki változások a rendszerváltás után*. In: Barta Gy. – Beluszky P. – Földi Zs. – Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 2010, 73–104. o.
- Lang T. (2015): Socio-economic and political responses to regional polarisation and socio-spatial peripheralisation in Central and Eastern Europe: a research agenda. *Hungarian Geographical Bulletin*, 64. 3. pp. 171–185.
- Massey, D.: *For Space*. SAGE, London, 2008.
- Murdoch, J. – Marsden, T.: *Reconstituting rurality*. Routledge, London–New York, 2013.
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29. 1. 35–52. o.
- Pickles, J. – Smith, A.: *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformation*. Routledge, London–New York, 2005.
- Smith, A. (2004): Regions, Spaces of Economic Practice and Diverse Economies in the ‘New Europe’. *European Urban and Regional Studies*, 11. 1. pp. 9–25.
- Smith, N.: *The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city*. Routledge, London–New York, 1996.
- Stenning, A. – Hörschelmann, K. (2008): History, Geography and Difference in the Post-socialist World: Or, Do We Still Need Post-Socialism? *Antipode*, 40. 2. pp. 312–335.

- Stenning, A. – Smith, A. – Rochovska, A. – Swiatek, D.: *Domesticating Neoliberalism. Spaces of Economic Practice and Social Reproduction in Post-socialist Cities*. Wiley–Blackwell, Oxford, 2011.
- Storper, M. – Scott, A. J.: *Pathways to Industrialisation and Regional Development*. Routledge, London, 1992.
- Szalai E.: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2006.
- Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI, Budapest, 2013.
- Váradai M.: *Increasingly Fossilised Labour Market Structures and Strategies of Livelihood: Chances of Disadvantaged Groups in the Labour Market*. In: Barta Gy. – G. Fekete É. – Szörényiné Kulkorelli I. – Timár J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. MTA RKK, Pécs, 2005, pp. 289–306.
- Váradai M. (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 29. 1. 69–97. o.
- Velkey G. (2014): Kritikus pontok az iskolarendszerű szakképzésben. *Opus et Educatio: Munka és Nevelés*, 1. 1. 11–20. o.
- Virág T.: „Próbálják oda szorítani az embereket, ahol élnek” – szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. In: Virág T. (szerk.): *Törésvonalak – Szegénység és etnicitás vidéki tereken*. Argumentum, Budapest, 2015, 195–210. o.
- Wacquant, L. (2012): Három lépés a létező neoliberalizmus történeti antropológiája felé. *Fordulat*, 18. 11–31. o.
- Ward, T.: *Material deprivation*. In: Ward, T. – Lelkes O. – Sutherland, H. – Tóth I. Gy. (eds.): *European inequalities*. TÁRKI, Budapest, 2009, 117–130. o.